

WŁODZIMIERZ DZUN¹

KSZTAŁTOWANIE SIĘ NOWEJ STRUKTURY WŁASNOŚCIOWEJ I PRAWNO-ORGANIZACYJNEJ PRODUCENTÓW ROLNYCH W ROSJI

Abstrakt. Demokratyczno-rynkowe przemiany, jakie rozpoczęły się w Rosji na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, zapoczątkowały także żywiołowy proces kształtowania się nowej struktury organizacyjno-prawnej producentów rolnych. Podstawą tego procesu była reforma rolna (dekolektywizacja rolnictwa), zakładająca nadzielenie ziemią rolną pracowników poprzez tzw. udziały (około 12 mln osób) oraz restrukturyzację kołchozów i sowchozów. Podstawowe tendencje w tym procesie to: po pierwsze formowanie się, głównie na bazie byłych kołchozów i sowchozów nowej struktury organizacyjno-prawnej przedsiębiorstw rolnych opartej na własności prywatnej, po drugie powstanie i rozwój nowej grupy producentów rolnych, jakimi są gospodarstwa chłopskie (farmerskie), i po trzecie umocnienie się, mającej długą tradycję w rolnictwie rosyjskim, ogromnej grupy gospodarstw przydomowych. Proces ten ma swoje odzwierciedlenie w zmianach struktury zasobów ziemi i zasobów pracy, a w konsekwencji – struktury produkcji rolnej według kształtujących się form gospodarowania. Podstawowa tendencja w tym procesie to zwiększenie liczby gospodarstw chłopskich (farmerskich) i przydomowych, a zmniejszenie liczby przedsiębiorstw rolnych.

Słowa klucze: reforma rolna, dekolektywizacja rolnictwa, restrukturyzacja kołchozów i sowchozów, struktura prawno-organizacyjna producentów rolnych, przedsiębiorstwa rolne, gospodarstwa chłopskie (farmerskie), gospodarstwa przydomowe, struktura użytkowania ziemi rolniczej, struktura zasobów pracy, struktura produkcji rolnej

WPROWADZENIE

W procesie demokratyczno-rynkowych przemian w Rosji, jakie rozpoczęły się na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, nastąpiły także zasadnicze zmiany w strukturze producentów rolnych, ich udziale w zasobach ziemi i pracy oraz w produkcji rolnej. U podstaw tych zmian legła restrukturyzacja kołchozów i sow-

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego w Warszawie (e-mail: wdzun@aster.pl).

chozów (dekolektywizacja rolnictwa) oraz nadzielenie ziemią rolną osób, które na niej pracują (pracowników kołchozów i sowchozów włącznie z pracownikami sfery socjalnej), poprzez tzw. udziały. Udziały takie otrzymało około 12 mln osób. W terminie późniejszym miały one być wydzielone w formie konkretnych działek rolnych. Właściciele tych udziałów mogli je wykorzystywać do organizacji prywatnych, w tym przydomowych i farmerskich gospodarstw, wnosić je jako udziały do spółdzielni rolnych, spółek prawa handlowego i innych form prawno-organizacyjnych produkcji rolnej lub obracać nimi na rynku poprzez sprzedaż, dzierżawę i inne rodzaje transakcji handlowych [Frumkin 2008a, Buzdałow 2008].

Dekolektywizacja rolnictwa miała ogromny wpływ nie tylko na sytuację produkcyjno-ekonomiczną rolnictwa, ale także radykalnie zmieniała strukturę instytucjonalną rosyjskiej wsi. Do początku przemian ustrojowych struktura ta charakteryzowała się silną centralizacją pionową i absolutną dominacją struktury produkcyjnej (kołchozów i sowchozów), od której całkowicie była zależna struktura lokalnych władz i gospodarstw domowych. Cała ziemia rolna (w tym także gospodarstw przydomowych) należała do kołchozów i sowchozów. Z reguły były one jedynymi pracodawcami w danej miejscowości, zapewniając pełne zatrudnienie, zajmując się planowaniem przestrzennym, budownictwem wiejskim (w tym mieszkaniowym) oraz infrastrukturą techniczną i społeczną. Po przeprowadzeniu reformy rolnej oraz rozpoczęciu procesu kształtowania się złożonej struktury prawno-organizacyjnej przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych sytuacja zmieniła się radykalnie. Władze lokalne zmuszone zostały do przejścia pełnej odpowiedzialności za rozwój społeczno-gospodarczy wsi, nie posiadając na starcie ani bazy materialnej, ani odpowiednich środków finansowych. Natomiast nowe przedsiębiorstwa rolne uwolniły się od nakazowego sterowania centralnego i od organizacji całości kształtu życia społeczno-gospodarczego w rejonie swojego działania, ale stały się w znacznym stopniu zależne od władz lokalnych oraz gospodarstw domowych jako właściciele udziałów i dostarczyciele robocizny. Restrukturyzacja kołchozów i sowchozów zburzyła także dotychczasową symbiozę między tymi przedsiębiorstwami a gospodarstwami przydomowymi.

Realizacja założeń reformy rolnej natrafiła więc na znaczące przeszkody. Przede wszystkim powstały bardzo duże trudności z faktycznym wydzielaniem działek rolnych, co miało być podstawą tworzenia gospodarstw rolnych przez osoby nadzielone. W wyniku kłopotów materialnych znaczna część właścicieli udziałów (szacuje się, że około 1/3) zmuszona była je sprzedać – najczęściej kadrze kierowniczej restrukturyzowanych kołchozów i sowchozów lub inwestorom zewnętrznym, lub wniosła je na podstawie różnego rodzaju umów do zrestrukturyzowanych kołchozów i sowchozów, aby nie stracić miejsc pracy. Tylko niewielka część udziałów została wykorzystana na tworzenie gospodarstw farmerskich oraz na tworzenie i powiększanie gospodarstw przydomowych.

Proces kształtowania się nowej struktury organizacyjno-prawnej producentów rolnych był więc i jest do tej pory w znacznym stopniu procesem żywiołowym. Do podstawowych tendencji w tym procesie należą: formowanie się na bazie by-

łych kołchozów i sowchozów nowej struktury organizacyjno-prawnej przedsiębiorstw rolnych opartej na własności prywatnej, powstanie i rozwój nowej grupy producentów rolnych, jakimi są gospodarstwa chłopskie (farmerskie), oraz umocnienie się, mającej długą tradycję w rolnictwie rosyjskim, ogromnej grupy gospodarstw przydomowych².

Obecnie w Rosji, biorąc pod uwagę formę prawno-organizacyjną, wydziela się następujące grupy producentów rolnych:

- przedsiębiorstwa rolne (w dosłownym tłumaczeniu „organizacje rolnicze”, do których zalicza się spółdzielnie produkcyjne, spółki akcyjne i z ograniczoną odpowiedzialnością, przedsiębiorstwa państwowe, gospodarstwa pomocnicze (zakłady rolne) przedsiębiorstw i instytucji nierolniczych,
- gospodarstwa chłopskie (farmerskie),
- gospodarstwa indywidualnych przedsiębiorców rolnych (bez osobowości prawnej), prowadzących działalność na podstawie zarejestrowania się w rejestrze przedsiębiorców w dziale „Rolnictwo” (możliwość taka istnieje od 1.01.1995 r.),
- gospodarstwa przydomowe³ ludności (w dosłownym tłumaczeniu „osobiste pomocnicze gospodarstwa ludności”),
- działki rolne (sadownicze, ogrodnicze i rekreacyjne), na których prowadzi się produkcję rolną indywidualnie lub w ramach zrzeczeń.

PRZEDSIĘBIORSTWA ROLNE

Przed zmianami systemowymi w rolnictwie rosyjskim funkcjonowały tylko dwa rodzaje przedsiębiorstw rolnych: państwowe (goschozy – gosudarstwiennye sielskochozajstwiennye predprijatija) i spółdzielcze (kołchozy – kooperatiwnye sielskochozajstwiennye predprijatija). W 1990 roku w rolnictwie rosyjskim funkcjonowało 25,8 tys. przedsiębiorstw rolnych (kołchozów i sowchozów). Miały one dominujący udział w użytkowaniu ziemi rolniczej (98,1%) i w produkcji rolnej (73,7%) [Frumkin 2008b].

Rozpoczęta w końcu 1991 roku restrukturyzacja kołchozów i sowchozów zainicjowała proces formowania się nowej struktury własnościowej i prawno-organizacyjnej przedsiębiorstw rolnych w Rosji. Dynamika tego procesu jest jednak trudna do analizy ze względu na brak w pełni porównywalnych danych. Dane statystyczne w tym zakresie, oparte przede wszystkim na sprawozdawczości samych przedsiębiorstw, wydają się nie w pełni porównywalne ze względu na różnego rodzaju kryteria (na przykład poziom zatrudnienia), zobowiązujące jedne przedsiębiorstwa do składania sprawozdań, a inne nie, a nawet nie w pełni wiarygodne ze względu na niestabilność nowo tworzących się przedsiębiorstw oraz powstanie i rozwój szarej strefy.

² Przy omawianiu tych zmian dane, jeśli nie podano innego źródła, pochodzą ze Spisu Rolnego przeprowadzonego w Rosji w 2006 roku [*Osnownyje itogi...* 2008].

³ W publikacjach polskich można było spotkać także nazwę „gospodarstwa przyzagrodowe”. Nazwa ta poprzez pojęcie „zagroda” sugerowałaby, że są to gospodarstwa wiejskie. Należy jednak mieć na uwadze, że znaczna część tego typu gospodarstw to gospodarstwa ludności miejskiej.

Według danych statystycznych, proces restrukturyzacji kołchozów i sowchozów prowadził początkowo do wzrostu liczby przedsiębiorstw (1990 rok – 25,8 tys., 1995 rok – 26,9 tys. i 2000 rok – 27,6 tys.) i do zmniejszenia się ich średniej wielkości według obszaru użytków rolnych w związku ze znacznym zmniejszeniem udziału przedsiębiorstw w użytkowaniu ogółu ziemi rolniczej (z 98,1% w 1990 roku do 80,0% w 2000 roku). Po 2000 roku uwidoczniła się tendencja do zmniejszania się liczby przedsiębiorstw rolnych (2004 rok – 20,6 tys., 2005 rok – 19 tys.), przy jednoczesnym chociaż mniej dynamicznym zmniejszaniu się powierzchni użytkowanych gruntów rolnych. Jednak jak wskazywano już wyżej, dane te nie są pełne, nie obejmują bowiem wszystkich przedsiębiorstw rolnych. Potwierdzają to dane powszechnego spisu rolnego (PSR) w Rosji z 2006 roku.

Według danych PSR w 2006 roku [*Osnownyje itogi...* 2008] – tabela 1, w Rosji funkcjonowało 48,2 tys. przedsiębiorstw rolnych podległych resortowi rolnictwa. Dysponowały one 130,3 mln ha UR, a średnio na 1 przedsiębiorstwo przypadało 2,7 tys. ha UR. Działalność rolniczą prowadziło jednak tylko 32,5 tys. przedsiębiorstw (67,2% ogółu). Faktycznie do działalności rolniczej wykorzystywane więc było 96,6 mln ha UR. Przedsiębiorstwa prowadzące działalność rolniczą zatrudniały ogółem nieco ponad 2,6 mln osób, a w przeliczeniu na 1 przedsiębiorstwo – nieco ponad 80 osób.

TABELA 1. Przedsiębiorstwa rolne w Rosji według danych PSR 2006

Wyszczególnienie	Przedsiębiorstwa rolne			Przedsiębiorstwa pozostałe ^a
	ogółem	duże i średnie	małe ^b	
Liczba (w tys.)	48,2	27,8	20,4	11,0
w tym prowadzące działalność rolniczą (w tys.)	32,5	19,6	12,9	8,2
Obszar gruntów ogółem [mln ha]	406,0	329,7	76,3	4,3
Użytki rolne [mln ha]	130,3	106,5	23,7	2,0
w tym faktycznie wykorzystywane	96,6	83,4	13,2	1,3
Średni obszar przedsiębiorstwa [ha UR]	2703,0	3832,0	1164,0	183
Liczba pracujących (w tys.)	2613,9	2381,5	232,4	–
Liczba pracujących na 100 ha UR	2,0	2,2	0,9	–

^a Gospodarstwa pomocnicze przedsiębiorstw i instytucji pozarolniczych.

^b Przedsiębiorstwa zatrudniające do 60 pracowników.

Źródło: Zestawienie własne na podstawie: *Osnownyje pokazateli...* [2008], *Osnownyje itogi...* [2008].

Do przedsiębiorstw rolnych należy także zaliczyć 11,0 tys. pomocniczych gospodarstw rolnych przedsiębiorstw i instytucji nierolniczych, z których działalność rolniczą prowadziło 8,2 tys. (74%). Średnie takie przedsiębiorstwo dysponowało około 183 ha UR. Są więc one znacznie mniejsze niż przedsiębiorstwa resortu rolnictwa. Nastawione są one nie na produkcję towarową, a na zaopatrzenie pracowników przedsiębiorstw macierzystych w żywność i produkty rolne.

W sumie więc w 2006 roku w rosyjskim rolnictwie funkcjonowało 59,2 tys. przedsiębiorstw, w tym 11,0 tys. przedsiębiorstw resortów nierolniczych (pomocniczych gospodarstw rolnych przedsiębiorstw i instytucji). Działalność rolniczą prowadziło 40,7 tys. (69% ogółu) przedsiębiorstw, w tym 8,2 tys. przedsiębiorstw resortów nierolniczych. Do produkcji rolnej faktycznie wykorzystywanych było 97,9 mln ha UR.

TABELA 2. Struktura przedsiębiorstw rolnych według obszaru gruntów ogółem

Grupy przedsiębiorstw	Liczba	Procent ogółu	Procent ogółu z gruntami	Gruntys ogółem [tys. ha]	Procent ogółu gruntów	Procent ogółu UR	Średni obszar [ha]	
							gruntów ogółem	UR
Bez gruntów	7 219	12,2	–	–	–	–	–	–
Do 100 ha	12 272	20,7	23,6	326,7	0,1	0,2	26,6	22,8
101–500 ha	7 475	12,6	14,4	1 996,5	0,5	1,3	267,1	228,3
501–1500 ha	7 758	13,1	14,9	7 251,7	1,8	4,7	934,7	803,3
1501–3000 ha	6 806	11,5	13,1	15 077,4	3,7	9,4	2 215,3	1 856,2
3001–6000 ha	8 451	14,1	16,3	36 530,5	8,9	21,3	43 22,6	3 410,7
6001–10 000 ha	4 495	7,6	8,6	34 345,0	8,4	18,7	7 640,7	5 582,8
10 000–40 000 ha	4 195	7,1	8,1	72 270,3	17,6	37,2	17 227,7	11 877,8
Powyżej 40 000 ha	537	0,9	1,0	242 465,6	59,1	6,9	451518,8	17321,8
Ogółem	59 208	100,0	–	410 263,7	–	–	6 929,2	2261,5
z gruntami	51 989	87,8	100	410 263,7	100	100	7 891,4	2575,6

Źródło: Jak w tabeli 1.

Analizowane przedsiębiorstwa rolne są bardzo silnie zróżnicowane pod względem wielkości obszarowej. Dane z tego zakresu obejmują wszystkie 59,2 tys. przedsiębiorstw (tabela 2). W grupie tej ze względu na niewielki obszar użytkowanych gruntów lub ich brak można wydzielić 7,2 tys. przedsiębiorstw (12,2% ogółu) nieposiadających gruntów oraz 19,7 tys. przedsiębiorstw małych obszarowo, do 500 ha gruntów ogółem. Stanowią one 33,3% ogółu przedsiębiorstw, ale użytkują tylko 0,6% gruntów ogółem i 1,5% użytków rolnych. Większość z nich to, jak na warunki Rosji, przedsiębiorstwa bardzo małe, do 100 ha gruntów ogółem. Stanowią one 20,7% ogółu przedsiębiorstw posiadających grunty, ale dysponują tylko 0,1% gruntów ogółem i 0,2% użytków rolnych. Średni obszar przedsiębiorstwa w tej podgrupie to 26,6 ha gruntów ogółem i niecałe 23 ha UR. Natomiast podgrupę od 100 do 500 ha gruntów ogółem można uznać za przedsiębiorstwa małe. Stanowią one 12,6% ogółu analizowanych przedsiębiorstw, a użytkują 0,5% gruntów ogółem i 1,3% użytków rolnych. Średni obszar przedsiębiorstwa w tej podgrupie to 267 ha gruntów ogółem i 228 ha UR. Przedsiębiorstw średnich obszarowo, od 500 do 3000 ha gruntów ogółem, istnieje w tym czasie 14,6 tys. Stanowią one 24,6% ogółu przedsiębiorstw i dysponują 5,5% gruntów ogółem i nieco ponad 14% użytków rolnych. Średnie przedsiębiorstwo z tej grupy użytkuje ponad 1,5 tys. ha gruntów ogółem, w tym około 1,3 tys. ha użytków rolnych. Przedsiębiorstw dużych obszarowo, od 3000 do 10 000 tys. ha gruntów ogółem, istnieje 12,9 tys. Stanowią one 21,7% ogółu przedsiębiorstw i dysponują 17,3% gruntów ogółem i 40% użytków rolnych. Średnie przedsiębiorstwo w tej grupie użytkuje 5,5 tys. ha gruntów, w tym 4,2 tys. użytków rolnych. Przedsiębiorstw bardzo dużych obszarowo, powyżej 10 tys. ha gruntów ogółem, jest 4,7 tys. Stanowią one 8% ogółu przedsiębiorstw, ale dysponują aż 66,7% gruntów i 45,4% użytków rolnych. Średnie przedsiębiorstwo w tej grupie użytkuje 66,5 tys. gruntów, w tym 12,5 tys. użytków rolnych.

Dane powyższe wskazują z jednej strony na dużą polaryzację obszarową przedsiębiorstw rolnych w Rosji, z drugiej zaś na silny proces koncentracji gruntów w dużych obszarowo przedsiębiorstwach. Wynika z nich, że 45,5% naj-

mniejszych obszarowo przedsiębiorstw (od 0 do 500 ha gruntów ogółem) dysponuje tylko 0,6% gruntów ogółem i 1,5% użytków rolnych, będących w dyspozycji ogółu przedsiębiorstw, podczas gdy 8% bardzo dużych obszarowo przedsiębiorstw (powyżej 10 000 ha gruntów ogółem) odpowiednio 66,7 i 44,2%. Natomiast 537 największych obszarowo przedsiębiorstw rolnych Rosji, które stanowią tylko 0,9% ogółu przedsiębiorstw (1,0% przedsiębiorstw mających grunty), dysponują 59,1% gruntów ogółem i 6,9% użytków rolnych. Średni areal w tej grupie przedsiębiorstw wynosi prawie 452 tys. ha gruntów ogółem i ponad 17 tys. ha użytków rolnych. Tak duża rozpiętość między posiadanym przez przedsiębiorstwa obszarem gruntów ogółem i obszarem użytków rolnych wynika prawdopodobnie z lokalizacji ich części w specyficznych rejonach Rosji, na przykład na Północy i dalekim Wschodzie.

Bardziej pogłębiona analiza struktury przedsiębiorstw rolnych jest możliwa tylko dla przedsiębiorstw resortu rolnictwa, których 32,4 tys. prowadzi działalność rolniczą. Struktura tych przedsiębiorstw według form prawno-organizacyjnych jest bardzo zróżnicowana. Dominują w niej spółki prawa handlowego (przede wszystkim spółki z ograniczoną odpowiedzialnością) oraz rolnicze spółdzielnie produkcyjne (zrestrukturyzowane kołchozy). Wśród 19,6 tys. przedsiębiorstw dużych i średnich prowadzących działalność rolniczą 42,3% to spółki prawa handlowego, 41,4% – rolnicze spółdzielnie produkcyjne, 11,3% – przedsiębiorstwa państwowe i samorządowe, i 5% – inne formy prawno-organizacyjne. Natomiast wśród 12,8 tys. małych przedsiębiorstw aż 66,6% to spółki, 31,8% – spółdzielnie rolnicze i tylko 1,6% inne formy.

Bardzo zróżnicowana jest także struktura tej grupy przedsiębiorstw według formy własności. W strukturze tej dominują przedsiębiorstwa, będące własnością osób fizycznych (przede wszystkim osób pracujących w tych przedsiębiorstwach). Stanowią one 74,8% ogółu przedsiębiorstw, z tym że udział ich w przedsiębiorstwach dużych i średnich jest znacznie mniejszy (66,5%) niż w przedsiębiorstwach małych (87,4%). Znaczący udział (14,6%) mają przedsiębiorstwa, będące własnością osób prawnych, w tym przede wszystkim przedsiębiorstw i różnego rodzaju jednostek gospodarki żywnościowej (11,2%). W tym wypadku znacznie większy ich udział jest w grupie przedsiębiorstw dużych i średnich (odpowiednio 18,4 i 13,9%) niż w przedsiębiorstwach małych (8,8 i 7,1%). Niewielki udział mają natomiast przedsiębiorstwa państwowe (6,3%)⁴ i samorządowe (2,7%). W tym wypadku udział tego typu przedsiębiorstw jest zdecydowanie większy w grupie przedsiębiorstw dużych i średnich (10,0%) niż w grupie przedsiębiorstw małych (0,6%). Udział przedsiębiorstw, będących własnością zagraniczną (osób prawnych i fizycznych), jest niewielki – ogółem 0,7% (0,7% w dużych i średnich oraz 0,6% w małych).

Przedsiębiorstwa rolne resortu rolnictwa prowadzące działalność rolniczą, liczące 32,4 tys. jednostek, zatrudniają 2,61 mln pracowników, w tym 2,45 mln stałych. Pod względem liczby pracowników przedsiębiorstwa te są bardzo silnie

⁴ Wyróżnia się tu własność Rosyjskiej Federacji (3,4%) i podmiotów (członków) Rosyjskiej Federacji (2,9%).

zróżnicowane (tabela 3). Zdecydowana większość z nich (20,6 tys. – 63,7%) to przedsiębiorstwa małe⁵. Znaczna część z nich (10,8 tys. – 33,4%) to przedsiębiorstwa bardzo małe, zatrudniające do 15 pracowników. Zatrudniają one 65,7 tys. osób (2,5% ogółu pracowników), a na jedno przedsiębiorstwo przypada średnio 6 osób. Przeciwniegi biegun stanowi 2,2 tys. przedsiębiorstw zatrudniających 250 i więcej pracowników, przy średnim zatrudnieniu na 1 przedsiębiorstwo wynoszącym aż 461 osób. Przedsiębiorstwa te, chociaż stanowią 6,7% ogółu analizowanych jednostek, to zatrudniają 38,8% ogółu pracowników. W rezultacie zdecydowana większość pracowników, bo aż 71,9%, jest w przedsiębiorstwach zatrudniających ponad 100 pracowników, które stanowią 26,6% ogółu przedsiębiorstw.

TABELA 3. Struktura przedsiębiorstw prowadzących działalność rolniczą podległych resortowi rolnictwa według liczby pracowników

Liczba pracowników	Przedsiębiorstwa		Pracownicy		
	liczba	procent ogółu	liczba (w tys.)	procent ogółu	średnio na przedsiębiorstwo
Do 15	10 848	33,4	65,7	2,5	6
6–60	9 835	30,3	342,3	13,2	35
61–100	4 107	12,7	323,2	12,4	79
101–250	5 488	16,9	860,5	33,1	157
Ponad 250	2 188	6,7	1 009,5	38,8	461
Ogółem	32 466	100,0	2 601,2	100,0	80

Źródło: Jak w tabeli 1.

GOSPODARSTWA CHŁOPSKIE (FARMERSKIE) I PRZEDSIĘBIORCÓW INDYWIDUALNYCH

Najbardziej interesującym problemem z punktu widzenia kształtowania się nowej struktury producentów rolnych w Rosji jest rozwój grupy gospodarstw chłopskich (farmerskich).

Bardzo dynamiczny okres w rozwoju ilościowym gospodarstw chłopskich (farmerskich) przypada na lata 1990–1995 (tabela 4). W okresie tym liczba zarejestrowanych gospodarstw wzrosła z 4,4 tys. do 280,1 tys., a obszar gruntów rolnych przez nich użytkowanych z 0,18 mln do 12,0 mln ha. Po okresie tak ży-

TABELA 4. Rozwój gospodarstw chłopskich (farmerskich) w Rosji w latach 1990–2006

Wyszczególnienie	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Liczba gospodarstw (w tys.)	4,4	280,1	261,7	265,5	264,0	263,9	261,4	257,4	255,4
Obszar użytków rolnych [mln ha]	0,18	12,01	15,29	16,52	17,66	18,33	19,20	19,25	20,59
Średni obszar gospodarstwa [ha UR]	41	43	58	62	67	69	73	75	81

Źródło: Zestawienie własne na podstawie [htt: //www.gks.ru](http://www.gks.ru)

⁵ Według metodologii obowiązującej w rosyjskim rolnictwie zatrudniające do 60 pracowników.

łowego rozwoju rozpoczął się proces zmian jakościowych tej grupy. W latach 1995–2006 mimo zmniejszenia się liczby gospodarstw do 255,4 tys., a więc o 9% (więcej wyrejestrowań niż nowych rejestracji), obszar gruntów rolnych w użytkowaniu tych gospodarstw wzrósł do 20,6 mln ha, a więc o 72%, a średni obszar gospodarstwa wzrósł z 43 do 81 ha UR, a więc o ponad 88%.

Znaczna część zarejestrowanych gospodarstw chłopskich (farmerskich) nie podjęła jednak z różnych przyczyn, w tym przede wszystkim z powodu trudności finansowych, działalności rolniczej lub zaniechała jej prowadzenia. Z danych spisu rolnego z 2006 roku wynika, że na 253,1 tys. zarejestrowanych gospodarstw działalność rolniczą prowadziło tylko 126,2 tys. Gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą dysponowały 20,5 mln ha gruntów ogółem, w tym 19,0 mln ha UR. Zdecydowana większość gruntów, którymi dysponują gospodarstwa farmerskie, jest własnością użytkownika i jego rodziny (88% gruntów ogółem i 89% UR). W gospodarstwach tych w 2006 roku pracowało 470,2 tys. osób (2,2 osoby na 100 ha UR), w tym 289,1 tys. użytkowników i członków jego rodziny (61,5% ogółu pracujących). Najemni pracownicy stanowili więc 38,5% (181 tys., w tym 87,8 tys. pracownicy stali) ogółu pracujących w tych gospodarstwach.

Z reguły we wszystkich analizach do grupy gospodarstw chłopskich (farmerskich) włącza się także gospodarstwa indywidualnych przedsiębiorców rolnych, ponieważ nie ma między nimi większych różnic. Według spisu rolnego w 2006 roku, takich przedsiębiorców funkcjonowało 32 tys., jednak działalność rolniczą prowadziło 21,3 tys. Przedsiębiorcy prowadzący działalność rolniczą dysponowali 3,1 mln ha gruntów ogółem, z tego 2,3⁶ mln ha UR (89,5% tych gruntów było własnością przedsiębiorców). Średnio na 1 gospodarstwo przypadało prawie 111 ha UR. W gospodarstwach tych pracowało 83,3 tys. osób (21,3 tys. to przedsiębiorcy, a 62 tys. – pracownicy najemni, w tym 32 tys. pracownicy stali, a 30 tys. pracownicy sezonowi), a więc 3,5 osoby na 100 ha UR. W gospodarstwach indywidualnych przedsiębiorców najemni pracownicy stanowili 74,5% ogółu pracujących. Gospodarstwa te są więc w znacznie większym stopniu oparte na pracy najemnej niż gospodarstwa chłopskie (farmerskie).

W sumie więc w 2006 roku gospodarstw chłopskich (farmerskich) i indywidualnych przedsiębiorców było 285,1 tys. Dysponowały one 29,4 mln gruntów rolnych ogółem, w tym 24,1 mln użytków rolnych. Natomiast gospodarstw prowadzących działalność rolniczą było 147,5 tys. (52% ogółu gospodarstw), dysponowały one 21,3 mln ha użytków rolnych (ponad 88,5% ogółu UR w tej grupie). Średnio na gospodarstwo prowadzące działalność rolniczą przypadało więc 144,4 ha UR. Gospodarstwa te zatrudniały 553,5 tys. osób (2,6 osób/100 ha UR), w tym 242 tys. pracowników najemnych (1,14 osoby/100 ha UR).

Analiza omawianej grupy gospodarstw według użytkowanej powierzchni

⁶ Średni obszar gospodarstwa mierzony gruntami ogółem jest znacznie większy od średniego obszaru gospodarstwa mierzonego użytkami rolnymi dopiero w grupie obszarowej powyżej 6000 ha (tabela 4).

gruntów ogółem wskazuje, że w grupie tej w 2006 roku było 235,96 tys. gospodarstw posiadających grunty (82,8% ogółu) i 49,2 tys. (17,2%) bez gruntów (tabela 5). W grupie gospodarstw posiadających grunty dominują gospodarstwa – jak na rosyjskie warunki – małe obszarowo, do 20 ha gruntów ogółem. W 2006 roku było ich 134,2 tys. i stanowiły one aż 56,8% ogółu gospodarstw posiadających grunty. Miały one jednak tylko 844,9 tys. ha gruntów, to jest 2,9% ogółu gruntów, będących w dyspozycji całej omawianej grupy. W grupie tej na 1 gospodarstwo przypadało około 6,3 ha gruntów ogółem, w tym 6,2 ha UR⁶. Gospodarstwa te można uznać za drobne gospodarstwa chłopskie. Natomiast do grupy średnich obszarowo gospodarstw chłopskich można zaliczyć 37,9 tys. gospodarstw (13,3% ogółu) o średnim obszarze 33,5 ha UR, a do grupy dużych obszarowo gospodarstw chłopskich – 22,9 tys. gospodarstw (8% ogółu) o średnim obszarze 72,2 ha UR.

TABELA 5. Struktura gospodarstw chłopskich (farmerskich) i indywidualnych przedsiębiorców według powierzchni gruntów ogółem

Grupy gospodarstw według posiadanych gruntów [ha]	Liczba gospodarstw		Grunty ogółem		Średnio na 1 gospodarstwo [ha]	
	tys.	%	tys. ha	%	gruntów ogółem	UR
Bez gruntów	49,2	17,2	–	–	–	–
Do 4	59,1	20,7	100,5	0,3	1,7	1,7
4–10	46,5	16,3	310,8	1,1	6,7	6,6
11–20	28,6	10,0	433,6	1,5	15,1	15,0
21–50	37,9	13,3	1 285,7	4,4	33,9	33,5
51–100	22,9	8,0	1 679,1	5,7	73,2	72,2
101–200	16,7	5,9	2 394,3	8,2	143,0	141,2
201–500	13,8	4,8	4 375,1	14,9	317,5	313,6
501–1500	7,8	2,7	6 471,2	22,0	832,4	819,6
1501–3000	16,8	0,6	3 461,4	11,8	2 066,5	2 006,5
3001–6000	0,6	0,2	2 433,4	8,3	4 008,9	3 819,4
Ponad 6000	0,2	0,1	6 425,6	21,9	25 805,7	6 585,4
Ogółem	285,1	100,0	29 370,7	100,0	103,0	84,7

Źródło: Jak w tabeli 1.

Jako gospodarstwa farmerskie można traktować gospodarstwa dysponujące ponad 100 ha gruntów ogółem. Gospodarstw takich w momencie spisu było tylko 40,2 tys. (14,3 % ogółu gospodarstw i 17% gospodarstw posiadających grunty), ale dysponowały one aż 87% gruntów całej grupy. Grupa gospodarstw farmerskich jest także bardzo zróżnicowana pod względem powierzchni użytkowanych gruntów. Dominują w niej gospodarstwa od 100 do 200 ha gruntów ogółem (16,7 tys. gospodarstw o średniej powierzchni 141,2 ha UR) i gospodarstwa od 200 do 500 ha (13,8 tys. o średniej powierzchni 313,6 ha UR). Jest jednak także spora grupa, licząca ponad 17,5 tys. gospodarstw bardzo dużych obszarowo – powyżej 1500 ha gruntów ogółem. Choć stanowią one tylko 0,6% ogółu gospodarstw i 0,8% ogółu gospodarstw posiadających grunty, to dysponują ponad 12,3 mln ha gruntów, to jest 42% całości gruntów ogółem i ponad 7,3 mln ha UR, a więc ponad 30% użytków rolnych, będących w dyspozycji ogółu gospodarstw chłopskich (farmerskich). Tak znaczna różnica w wyżej podanych odset-

kach wynika z tego, że w największej grupie obszarowej tych gospodarstw (ponad 6000 ha gruntów ogółem) tylko nieco ponad 25% stanowią użytki rolne, podczas gdy już w grupie 3000–6000 – ponad 95%, a w niższych grupach obszarowych udział ten jest jeszcze większy. Niezależnie od tych zastrzeżeń gospodarstwa w grupie gospodarstw powyżej 1500 ha gruntów ogółem odznaczają się użytkowaniem bardzo dużych powierzchni UR. W grupie gospodarstw 1500–3000 ha gruntów ogółem (1675 gospodarstw) średnia powierzchnia gospodarstwa wynosi ponad 2 tys. ha UR, w grupie 3000–6000 ha (607 gospodarstw) – 3,8 tys. ha UR, a w grupie powyżej 6000 ha (249 gospodarstw) – 6,6 tys. ha UR (tabela 5).

W analizowanych gospodarstwach prowadzących działalność rolniczą liczba pracujących na dzień 1 lipca 2006 roku wynosiła 553,5 tys. osób (tabela 6), w tym 470,2 tys. w gospodarstwach chłopskich (farmerskich) i 83,3 tys. w gospodarstwach indywidualnych przedsiębiorców. W gospodarstwach chłopskich (farmerskich) przeważającą część zasobów pracy (61,5%) stanowią użytkownicy i członkowie ich rodzin, natomiast w gospodarstwach indywidualnych przedsiębiorców – pracownicy najemni (74,4%).

TABELA 6. Struktura gospodarstw chłopskich (farmerskich) i indywidualnych przedsiębiorców prowadzących działalność rolniczą według liczby osób pracujących

Liczba pracowników	Gospodarstwa		Pracujący		
	tys.	%	tys.	%	na 1 gospodarstwo
1–2	78,2	53,0	108,8	19,7	1,4
3–4	38,4	26,0	132,2	23,9	3,4
5–6	15,1	10,3	81,6	13,0	5,4
7–10	8,9	6,1	72,0	7,7	8,1
11–30	5,7	3,9	91,0	16,4	16,0
31–100	1,0	0,7	48,3	8,7	48,1
Ponad 100	0,1	0,1	19,6	3,5	159,3
Ogółem	147,5	100,0	553,5	100,0	3,7

Źródło: Jak w tabeli 1.

Analizowane gospodarstwa są silnie zróżnicowane pod względem liczby osób pracujących w poszczególnych gospodarstwach (tabela 6). W zdecydowanej większości gospodarstw liczba pracujących jest niewielka. W 78,2 tys. gospodarstw (53% ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą) liczba pracujących wynosi do 2 osób, a w 38,4 tys. gospodarstw (odpowiednio 26%) od 3 do 4 osób. Są to więc z reguły gospodarstwa opierające swoją działalność na pracy własnej użytkownika i jego rodziny. Natomiast 15,1 tys. gospodarstw (10,3% ogółu), w których liczba pracujących wynosi 5–6 osób, można uznać za grupę przejściową. Gospodarstwa te opierają swoją działalność na pracy własnej i pracy najemnej. Przeciwnie biegun stanowią gospodarstwa, które działalność rolniczą prowadzą, głównie wykorzystując pracę najemną. Za takie można uznać 15,8 tys. gospodarstw (10,7% ogółu), w których liczba pracujących wynosi 7 i więcej osób. Jest to grupa bardzo silnie zróżnicowana wewnątrz, w której zatrudnienie waha się od 7 do ponad 250 osób.

Ponad 6,8 tys. tych gospodarstw można uznać za przedsiębiorstwa (zatrudnienie ponad 10 osób na gospodarstwo), w tym 123 gospodarstwa – za duże przedsiębiorstwa (zatrudnienie ponad 100 osób na gospodarstwo).

Podsumowując, można stwierdzić, że chociaż formujący się w rosyjskim rolnictwie sektor gospodarstw chłopskich (farmerskich) jest wciąż stosunkowo niewielki, bowiem posiada tylko 14,5% ogółu użytków rolnych, będących w dyspozycji ogółu gospodarstw rolnych, to ma on duże możliwości rozwoju produkcji rolnej. Gospodarstwa chłopskie (farmerskie) dysponują o ponad 70% większym obszarem użytków rolnych niż wszystkie gospodarstwa indywidualne w Polsce. Można także zauważyć, że 40,2 tys. gospodarstw farmerskich o obszarze powyżej 100 ha gruntów ogółem dysponuje w sumie 20,4 mln ha UR, a średni obszar takiego gospodarstwa wynosi nieco ponad 500 ha UR. Potencjalne możliwości produkcyjne tej grupy gospodarstw (pod względem powierzchni UR) są bardzo duże, kilkakrotnie większe niż, na przykład, ogółu polskich gospodarstw zaliczanych w klasyfikacji UE do gospodarstw dużych obszarowo – ponad 30 ha UR (58,5 tys. gospodarstw dysponujących 3,7 mln ha UR, średni obszar gospodarstwa 63 ha UR).

GOSPODARSTWA PRZYDOMOWE LUDNOŚCI

W początkowym okresie przemian systemowych w Rosji liczba gospodarstw przydomowych (osobiste gospodarstwa ludności) miała tendencję spadkową. W latach 1992–1995 liczba rodzin prowadzących gospodarstwa przydomowe zmniejszyła się z 19,3 mln do 16,3 mln, a obszar ziemi rolnej użytkowanej w tych gospodarstwach zmniejszył się z 6,8 mln do 5,8 mln ha. Był to rezultat zmian demograficznych na wsi rosyjskiej (starzenie się ludności wiejskiej i zmniejszenie się liczby gospodarstw domowych na wsi) oraz restrukturyzacji kolchozów i sowchozów. Gospodarstwa przydomowe do momentu przemian systemowych rozwijały się i funkcjonowały w pełnej symbiozie z kolchozami i sowchozami, z których otrzymywały mechanizacyjne usługi rolne oraz środki do produkcji rolnej, a przede wszystkim pasze dla utrzymywanych zwierząt gospodarskich. Restrukturyzacja własnościowa kolchozów i sowchozów w połączeniu z ich kryzysem produkcyjno-ekonomicznym zakłóciła te relacje i w znacznym stopniu utrudniła funkcjonowanie gospodarstw domowych. Jednocześnie jednak wzrastające bezrobocie, a więc i nadmiar rąk do pracy w gospodarstwach domowych oraz trudności w zaopatrzeniu w produkty żywnościowe zwiększały zainteresowanie rozwojem gospodarstw przydomowych. Powodowało to także przekształcanie się gospodarstw przydomowych, często na bazie wykorzystania udziałów ziemi z reformy rolnej, w gospodarstwa chłopskie (farmerskie).

Według danych spisu rolnego, w 2006 roku funkcjonowało prawie 17,5 mln gospodarstw przydomowych, w tym 15,0 mln prowadzących działalność rolniczą. Gospodarstwa te dysponowały 8,9 mln ha gruntów ogółem, w tym 8,1 mln ha użytków rolnych. Natomiast do produkcji rolnej wykorzystywano 6,4 mln ha UR (w tym 2,5 mln pod zasiewy i 3,8 mln ha jako łąki i pastwiska), a więc 1,7 mln ha UR było odłogowane.

Gospodarstwa te można podzielić na: funkcjonujące jako działki rolne przy zagrodzie (przy domu), funkcjonujące jako działki polowe oraz funkcjonujące jako działki przy zagrodzie i działki polowe.

W strukturze obszarowej gospodarstw przydomowych dominują gospodarstwa bardzo małe – do 0,5 ha gruntów ogółem (tabela 7). Ich liczba w 2006 roku wynosiła 15,4 mln (88,3% ogółu) i dysponowały one prawie 2,8 mln ha gruntów (30,8% ogółu). Na jedno gospodarstwo w tej grupie przypada 0,18 ha gruntów ogółem. Są to więc pod względem obszarowym raczej działki lub ogródki przydomowe niż gospodarstwa. Pozostałe (około 2 mln) przydomowe gospodarstwa ludności można uznać za drobne gospodarstwa rodzinne, podobne do naszych gospodarstw indywidualnych, z tym że cechuje je jeszcze większe rozdrobnienie. Za bardzo małe można uznać 1,1 mln gospodarstw przydomowych o obszarze 0,51–1,0 ha (6,3% ogółu), które dysponują 0,8 mln ha gruntów (0,7 ha na 1 gospodarstwo). Można je porównać do 645,6 tys. polskich gospodarstw indywidualnych o obszarze do 1 ha UR. Porównywane gospodarstwa rosyjskie i polskie mają średnio po 0,7 ha gruntów ogółem. Pozostałe 951,5 tys. gospodarstw przydomowych można porównać do polskich indywidualnych gospodarstw rolnych, a więc o obszarze powyżej 1 ha UR. Za drobne gospodarstwa chłopskie można uznać 767,3 tys. gospodarstw przydomowych o obszarze 1,01–5,0 ha, gospodarujących na 2,2 mln ha (średni obszar gospodarstwa 2,1 ha gruntów ogółem). Można je porównać do 649,2 tys. polskich indywidualnych gospodarstw o obszarze 1–3 ha UR (średni obszar gospodarstwa 2,3 ha gruntów ogółem). Natomiast 143,3 tys. gospodarstw przydomowych o obszarze 5–20 ha, użytkujących 1,3 mln ha gruntów ogółem (średni obszar gospodarstwa 8,9 ha), można uznać za średnie gospodarstwa chłopskie i porównać do 969 tys. polskich indywidualnych gospodarstw rolnych o obszarze 3–20 ha UR (średni obszar gospodarstwa 8,8 ha gruntów ogółem). Pozostałe 40,9 tys. gospodarstw przydomowych o obszarze ponad 20 ha gruntów ogółem (średni obszar gospodarstwa 61 ha) można uznać za duże gospodarstwa chłopskie. W Polsce gospodarstw o obszarze powyżej 20 ha UR jest 123,6 tys., a średni obszar gospodarstwa w tej grupie wynosi 46 ha gruntów ogółem.

TABELA 7. Struktura gospodarstw przydomowych według powierzchni gruntów ogółem

Grupy gospodarstw według posiadanych gruntów [ha]	Liczba gospodarstw		Grunty ogółem		średnio ha
	tys.	%	tys. ha	%	
do 0,2	10 258,4	58,8	1 100,0	12,3	0,11
0,21–0,5	5 145,7	29,5	1 655,5	18,5	0,32
0,51–1,0	1 106,9	6,3	781,1	8,8	0,71
1,01–5,0	767,3	4,4	1 596,4	18,0	2,08
5,01–10,0	95,8	0,5	637,2	7,2	6,65
10,01–20	47,5	0,3	632,1	7,1	13,31
Powyżej 20	40,9	0,2	2 498,7	28,1	61,14
Ogółem	17 462,6	100,0	8 901,1	100,0	0,51

Źródło: Jak w tabeli 1.

Znaczna część większych przydomowych gospodarstw (prawie 1363 tys. – 8,6% ogółu) prowadzi działalność rolniczą, nie tylko wykorzystując zasoby pracy własnej użytkownika i jego rodziny, ale także wykorzystując pracowników najemnych (okresowych lub sezonowych). Skala zatrudniania pracowników najemnych jest jednak niewielka. Ponad 50% tych gospodarstw zatrudnia tylko 1 pracownika, a dalszych 26% – 2 pracowników (tabela 8).

TABELA 8. Zasoby pracy w gospodarstwach przydomowych

Wyszczególnienie	Struktura gospodarstw przydomowych (w%) według liczby		
	osób w gospodarstwie domowym	osób pracujących w gospodarstwie	pracowników najemnych
Liczba osób w gospodarstwie			
1 osoba	29,1	30,5	50,5
2 osoby	28,2	38,3	26,2
3–4 osoby	33,2	27,4	17,7
5–6 osób	8,1	3,4	4,0
Więcej niż 6 osób	1,4	0,4	1,6
Ogółem liczba gospodarstw (w tys.)	15 840	14 858	1 363

Źródło: Jak w tabeli 1.

ZMIANY W STRUKTURZE UŻYTKOWANIA ZIEMI ROLNEJ I STRUKTURZE PRODUKCJI WEDŁUG FORM PRAWNO-WŁASNOŚCIOWYCH PRODUCENTÓW ROLNYCH

W rezultacie wyżej przedstawionych zmian w strukturze własnościowej i prawno-organizacyjnej producentów rolnych nastąpiły także znaczące zmiany w strukturze użytków rolnych według użytkowników (tabela 9) [Frumkin 2008a, Osnownyje itogi... 2008]. Do momentu rozpoczęcia reform wszystkie użytki rolne „przypisane” były kolchozom i sowchozom. Jednak nie użytkowały one całości UR (w 1990 roku 98,1%), bowiem część była w użytkowaniu gospodarstw przydomowych (1,4%) i różnego rodzaju działkowiczów (0,5%). Podstawowa tendencja zmian w strukturze użytków rolnych po rozpoczęciu reform rolnych to zmniejszanie się w niej udziału przedsiębiorstw rolnych i równoległe zwiększanie udziału gospodarstw farmerskich i przydomowych. Jeśli chodzi o zmiany w ramach sektora przedsiębiorstw rolnych, to wystąpiły tu dwie przeciwstawne tendencje: radykalne zmniejszenie udziału państwowych przedsiębiorstw rolnych i – chociaż znacznie mniejsze – restrukturyzowanych kolchozów oraz zwiększenie udziału nowo powstających przedsiębiorstw prywatnych.

TABELA 9. Zmiany w strukturze użytków rolnych w Rosji według użytkowników [%]

Użytkownicy	1990	1995	2000	2004	2005	2006
Przedsiębiorstwa rolne	98,1	81,7	80,0	73,8	71,9	79,8
Gospodarstwa farmerskie	0,0	5,0	7,4	9,7	10,2	12,9
Gospodarstwa przyzagrodowe	1,4	2,5	2,9	3,4	3,4	4,8

Źródło: Frumkin (2008).

Przedstawione wyżej zmiany zachodziły w warunkach głębokiego kryzysu w rolnictwie wywołanego przemianami ustrojowymi. Kryzys ten swój szczyt osiągnął w 1998 roku. Ze szczególną siłą uwidocznił się w przedsiębiorstwach rolnych (przede wszystkim w restrukturyzowanych kolchozach i sowchozach). W latach 1990–1998 wartość globalnej produkcji rolniczej w cenach stałych spadła w całym rolnictwie (przyjmując uzyskaną w 1990 roku za 100%) do poziomu 56%, a w przedsiębiorstwach rolnych do 35%. Załamanie produkcji rolnej było zdecydowanie głębsze w produkcji zwierzęcej niż w roślinnej. W porównaniu do 1990 roku produkcja roślinna w 1998 roku zmniejszyła się o ponad 1/3, natomiast zwierzęca – o ponad 1/2. Było to wynikiem gwałtownego spadku produkcji zwierzęcej, bo aż o ponad 2/3, w przedsiębiorstwach rolnych. Z danych wyraźnie widać, że jeszcze bardziej gwałtownemu załamaniu produkcji rolniczej ogółem przeciwdziałał rozwój produkcji, w mających już ugruntowaną pozycję przed 1990 rokiem gospodarstwach przydomowych ludności i w nowo powstającym sektorze gospodarstw farmerskich. Należy jednak zauważyć, że wzrost produkcji zwierzęcej w tym okresie, i to niewielki, był widoczny tylko w gospodarstwach przydomowych ludności. Nowo powstające gospodarstwa farmerskie w początkowym okresie ograniczały się zasadniczo do rozwoju produkcji roślinnej i dopiero w ostatnich latach widoczny był stopniowy wzrost zainteresowania tych gospodarstw rozwojem produkcji zwierzęcej, a w szczególności produkcją mleka.

Głębie kryzysu w produkcji rolnej w latach dziewięćdziesiątych można także zobrazować danymi dotyczącymi skali spadku zbiorów podstawowych dla rolnictwa rosyjskiego roślin uprawnych oraz pogłowia podstawowych gatunków zwierząt gospodarskich. Z danych zamieszczonych w tabeli 10 widać, że załamania nie było tylko w produkcji ziemniaków, których podstawowym producentem były i są gospodarstwa przydomowe ludności. W gospodarstwach tych produkcja realizowana jest na własne potrzeby z konieczności (brak możliwości zakupu i nadmiar rąk do pracy) i nie rządzi tu reguły rynku. Natomiast w pozostałych produktach i pogłowiu zwierząt gospodarskich jeszcze nie udało się osiągnąć poziomu z 1990 roku. Można dodać, że w produkcji podstawowych pro-

TABELA 10. Zbiory roślin uprawnych i pogłowia zwierząt gospodarskich oraz drobiu w Rosji w latach 1991–2007

Wyszczególnienie	1991	1995	2000	2005	2006	2007
Zbiory zbóż [mln t]	89,1	63,4	65,5	78,2	78,6	81,8
Zbiory ziemniaków [mln t]	34,3	39,9	34,0	37,3	38,6	36,8
Zbiory buraków cukrowych [mln t]	24,3	19,1	14,1	21,4	30,9	29,0
Pogłowie bydła [mln sztuk]	54,7	39,7	27,3	21,5	21,5	21,5
– w tym krów [mln sztuk]	20,5	17,4	12,7	9,5	9,4	9,3
Pogłowie trzody chlewnej [mln sztuk]	35,4	22,6	15,7	13,5	15,9	16,6
Pogłowie owiec i kóz [mln sztuk]	55,3	28,0	14,8	18,2	20,0	20,5
Drób [mln sztuk]	652,0	423,0	339,0	352,0	367,0	382,0

Źródło: *Bielaruś i Rosja* (2008), *Osnownyje pokazateli...* (2008), [htt: //www.gks.ru](http://www.gks.ru)

duktów roślinnych już pod koniec lat dziewięćdziesiątych widoczne były oznaki wychodzenia z sytuacji kryzysowej, do czego w znacznym stopniu przyczynił się wzrost tej produkcji w gospodarstwach farmerskich. Natomiast w pogłowie zwierząt i w produkcji zwierzęcej nie widać jeszcze postępu.

W rezultacie podstawową tendencją w zakresie zmian w strukturze produkcji rolnej według form gospodarowania w omawianym okresie był szybki spadek udziału przedsiębiorstw rolnych i równoczesny szybki wzrost udziału gospodarstw przydomowych (tabela 11). W latach 1990–2000 udział przedsiębiorstw w produkcji globalnej rolnictwa rosyjskiego, liczonej w cenach bieżących, spadł z 73,7 do 43,4%, a gospodarstw przydomowych wzrósł z 26,3 do 53,6%. Tendencja ta zaczęła wygasać dopiero po zarysowaniu się od 1999 roku procesu wychodzenia rolnictwa z głębokiego kryzysu. Natomiast przez cały okres widoczny jest stabilny wzrost udziału w produkcji rolnej tworzącego się sektora gospodarstw farmerskich (od 0% w 1990 roku do 7% w 2007 roku).

TABELA 11. Struktura produkcji rolnej liczonej w cenach bieżących w Rosji według form gospodarowania [%]

Formy gospodarowania	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007
Przedsiębiorstwa rolne	73,7	50,2	43,4	42,6	41,2	41,2	43,4
Gospodarstwa farmerskie	0,0	1,9	3,0	5,9	5,6	6,5	7,0
Gospodarstwa przydomowe	26,3	47,9	53,6	51,5	53,2	52,3	49,6

Źródło: Jak w tabeli 10.

W okresie przemian ustrojowych w rolnictwie rosyjskim podział w strukturze produkcji rolnej, istniejący między przedsiębiorstwami rolnymi a gospodarstwami już przed 1990 roku, pogłębił się jeszcze bardziej. Przedsiębiorstwa rolne nastawione są przede wszystkim na produkcję mniej pracochłonną – zbóż, słonecznika i buraków cukrowych oraz drobiarstwo, a gospodarstwa przydomowe na produkcję bardziej pracochłonną – warzywa, ziemniaki oraz produkcja zwierzęca, a w szczególności na bydło mleczne i trzodę chlewną (tabela 12). Gospodarstwa farmerskie, szczególnie większe obszarowo, powielają zasadniczo model struktury produkcji charakterystyczny dla przedsiębiorstw rolnych.

TABELA 12. Struktura produkcji podstawowych rodzajów produkcji rolnej w Rosji według form gospodarowania w 2007 roku [%]

Rodzaj produkcji	Formy prawno-organizacyjne gospodarstw rolnych		
	przedsiębiorstwa	chłopskie (farmerskie)	przydomowe
Zboża	78,5	20,2	1,3
Buraki cukrowe	87,5	11,3	1,2
Słonecznik	70,1	28,9	1,0
Ziemniaki	7,4	3,4	89,2
Warzywa	14,0	7,1	78,9
Mięso	49,8	3,1	47,1
Mleko	44,0	4,0	52,0
Jajka	75,1	0,8	24,1

Źródło: [htt: //www.gks.ru](http://www.gks.ru)

BIBLIOGRAFIA

- Agrarnoje buduszczieje Rossiji*, 2006. Wsierosijskij forum „Problemy dołgosrocznowo razwitija Rossiji”. Naucznyje Trudy Wolnowo Ekonomiczieskowo Obszcziestwa Rossiji, Moskwa.
- Bielaruś i Rossija*, 2008. Statisticzieskij sbornik. Moskwa.
- Buzdałow I., 2008: *Ziemielnaja rieforma: wzgliad skwoż prizmu zamysła*. „Woprosy ekonomiki” 12.
- Frumkin B., 2008a: *Nacionalnyj projekt po agrarnopromyszlennomu kompleksu i razwitije sielskowo choziajstwa Rossiji*. Referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, Moskwa.
- Frumkin B., 2008b: *Problemy i tendencje w rozwoju rolnictwa Rosji*. W: *Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach centralnej i wschodniej Europy*. IERiGŻ-PiB, Warszawa.
- Gordiejew A., 2008: *Priorytietnyje naprawlenija dołgosrocznoj agrarnej polityki*. „APK- ekonomika, uprawlienije” 4.
- Isijanow R., 2008: *Agrarnyj siektor w rynocznoj ekonomike*. „Woprosy ekonomiki” 12.
- Jasznik A., 2008: *Agrarnaja reforma w Rossiji: prognoz wozmożnych naprawlienij*. „APK – ekonomika, uprawlienije” 1.
- Korabiejnikow M., 2008: *Sostojanije i strategija razwitija agropromyszlennowo kompleksa Rossiji*. Referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, Moskwa.
- Nikiforow L., Kuzniecowa T., 2008: *Sostojanije i razwitije rosyjskowo siela w usłowijach wyzowow globalizacji*. Referat na rosyjsko-polski „okrągły stół” w Instytucie Ekonomiki RAN, Moskwa.
- Osnownyje pokazateli sielskowo choziajstwa Rossiji 2000–2007, 2008. Statisticzieskij sbornik. Moskwa.
- Osnownyje itogi wsierosijskoj sielskochoziajswiennoj pierepisi 2006 goda*, 2008. Kniga 1. *Osnownyje itogi wsierosijskoj sielskochoziajswiennoj pierepisi 2006 goda po Rossijskoj Fiedieraciji*. Moskwa, IIC „Statistika Rosji”.

THE EMERGENCE OF A NEW OWNERSHIP AND LEGAL-ORGANISATIONAL STRUCTURE OF AGRICULTURAL PRODUCERS IN RUSSIA

Abstract. The democratic and market reforms inaugurated in Russia in the early 1990s marked also the beginning of a spontaneous process shaping a new legal-organisational structure of agricultural producers. The basis for the start of this process was the agricultural reform (de-collectivisation of agriculture) providing for the apportionment of arable land to the farm workers by means of the so-called stakes (some 12 million persons) and for the restructuring of kolkhozes and sovkhoses. The principal tendencies that characterise this process are: firstly, the formation - chiefly on the basis of the former kolkhozes and sovkhoses, of a new organisational-legal structure of agricultural enterprises based on private ownership, secondly, the emergence and development of a new group of agricultural producers (farmers) and, thirdly, the strengthening of an extremely large group of household crofts which have a very long tradition in Russian agriculture. The process is reflected also in the changing structure of land and labour resources and, consequently, in the structure of agricultural production which changes under the influence of the emerging forms of husbandry. The principal tendency in this process is growth in the number of private farms and household crofts and a decline in the number of agricultural enterprises.

Key words: agricultural reform, de-collectivisation of agriculture, restructuring of kolkhozes and sovkhoses, legal-organisational structure of agricultural producers, agricultural enterprises, private farms, household crofts, structure of utilisation of arable land, structure of labour resources, structure of agricultural production